

PRZEGLĄDY BADAŃ

Polska Ludowa, T. V, 1966

HANNA JĘDRUSZCZAK

BADANIA NAD HISTORIĄ SPOŁECZNĄ I GOSPODARCZĄ POLSKI LUDOWEJ

Badania nad dziejami Polski Ludowej rozwijają się u nas na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat stosunkowo intensywnie. Oczywiście nie wszystkie chronologiczne od-cinki powojennego dwudziestolecia są opracowane w jednakowym stopniu. Najszerzej opracowano dotychczas pierwsze lata Polski Ludowej, tzn. okres od 1944 do 1948 r., a także — choć już znacznie słabiej — lata po 1956 r. Nie wszystkie też problemy są studiowane równomiernie. Zależy to od możliwości korzystania z różnych źródeł, od wystarczającego dystansu czasowego i wreszcie od różnorodnych przyczyn natury politycznej. W najszerszym zakresie opracowano problematykę historii gospodarczej i społecznej, dlatego też te zagadnienia zasługują na szerszą uwagę. Z zakresu historii politycznej opracowano jedynie niektóre, przeważnie traktowane fragmentarycznie i to raczej drugorzędne problemy.

Stwierdzić jednak wypada, że bilans historiografii polskiej dotyczącej okresu Polski Ludowej — zważywszy czasokres i warunki, w jakich ta historiografia pow-stawała — jest już dość pokaźny, choć dominującą cechą jest nierównomierność rozwoju poszczególnych dziedzin badań historycznych, a także występujące różno-rakie trudności: od ograniczeń w dysponowaniu dostateczną podstawą źródłową i od kłopotów, jakie sprawia wykorzystywanie współczesnych, masowych źródeł poczy-nając, a na racjonalizacji polityki wydawniczej kończąc.

Przeгляд niniejszy nie może — rzecz jasna — pretendować do sumarycznej, wy-czerpującej oceny aktualnego stanu. Pomija on zwłaszcza rozległe już dzisiaj badania regionalne. Będzie to ogólna i daleka od kompletności próba rekapitulacji, uwzglę-dniająca zagadnienia źródeł do badań dziejów społecznych i gospodarczych Polski Ludowej, główne kierunki, tezy i dyskusje, wokół których skupia się uwaga badaczy i wreszcie kilka refleksji na temat zagranicznego piśmiennictwa o społecznych i gos-podarczych problemach Polski Ludowej. Będą tu wzięte pod uwagę prace przede wszystkim historyków, a także ekonomistów i socjologów.

Jest zrozumiałe, że w centrum uwagi historyków stać musi sprawa źródeł. Ile-kroć pada postulat rozwoju badań nad Polską Ludową, to historycy odpowiadają na nie pytaniem: jakie źródła będziemy mieli do dyspozycji? Nie trzeba szerzej wyja-śniać, że ze względu na aktualne interesy polityczne znaczna część archiwów nie może być oddawana do dyspozycji badaczy. To musi ograniczać i rzeczywiście ogra-nicza zakres badań naukowych, a jeżeli nawet w niektórych przypadkach badania rozwijają się mimo niepełnego dostępu do źródeł, to wpływa to na poziom i do-kładność publikacji, które opierać się muszą przeważnie na jednostronnych i mniej wartościowych materiałach. Dla rozwoju badań naukowych nad współczesnością

i niedawno minionymi latami ważne jest jednak, by pojęciu interes państwowy nie nadawano interpretacji rozszerzającej, by były brane pod uwagę w polityce wydawniczej jedynie realne wymogi tajemnicy państwowej.

Historycy polscy w stosunkowo szerokim zakresie korzystają z archiwaliów państwowych i partyjnych, pochodzących z pierwszych lat Polski Ludowej, a odnoszących się do problematyki gospodarczej, społecznej, a także częściowo politycznej. Fakt ten występuje szczególnie wyraźnie, gdy porównamy sytuację, jaka pod tym względem istnieje u nas i w innych krajach demokracji ludowej.

Oprócz problemu dostępności do źródeł istnieje — bardzo żywotne dla historyków — zagadnienie prawidłowego zabezpieczenia i przechowywania akt już wytworzonych lub obecnie wytwarzanych.

W związku z tym rozwinęła się swego czasu dyskusja, jak postępować z aktami. Chodziło mianowicie o to, które akta należy przechowywać, a które, wobec olbrzymiej masy materiału aktowego, winny podlegać zniszczeniu jako nieistotne. Problem jest trudny zarówno w aspekcie merytorycznym, jak i organizacyjnym. Historycy chcieliby oczywiście, by akt zachować jak najwięcej. Przykładem konkretnym mogą być tu akta przedsiębiorstw. W tym przypadku trzeba było jednak uznać wymogi praktyki i zgodzić się na to, że ustalony został spis przedsiębiorstw uznanych za najbardziej typowe (około 1500), w których akta będą w całości przechowywane, podczas gdy archiwalia innych przedsiębiorstw nie będą gromadzone.

Poza tymi problemami historyk Polski Ludowej styka się z wielu sprawami, z którymi nie mają do czynienia badacze poprzednich epok. Warsztat naukowy wzbogacił się o nowe rodzaje źródeł: taśma magnetofonowa, film, materiały radiowe i telewizyjne. W związku z tym wyłaniają się nowe, doniosłe zagadnienia z zakresu gromadzenia i wykorzystania zasobów źródłowych.

Żywą kontrowersję wywołała sprawa przydatności w charakterze źródła historycznego prasy, wydawanej w ciągu minionego dwudziestolecia. Stały się dwie krańcowe tezy. Jedna, która kategorycznie negowała tego rodzaju przydatność prasy i druga, która wartość źródłową prasy całkowicie akceptowała. Jest wiadome, że sytuacja polityczna w różnych okresach minionego dwudziestolecia wywierała swe piętno na prasie. Z tego względu zakres informacji prasowych i ich prawdziwość były różne w różnych momentach. W różnym też stopniu prasa odzwierciedlała rzeczywiste problemy życia kraju. Wydaje się, że pamiętając o tych zastrzeżeniach i uwzględniając je w toku badań — z prasy jako źródła historycznego nie tylko można, ale oczywiście trzeba korzystać. Wyłania się jednakże w związku z tym inne zagadnienie: czy wobec masowości prasy i olbrzymiej ilości tego materiału źródłowego poprzestać można na tradycyjnych metodach jego wykorzystania i opracowania. Wydaje się, że metody te w stosunku do współczesnej prasy są niewystarczające i że z pomocą badaczowi powinny przyjść nowoczesne metody statystyczne¹.

¹ Interesującym przykładem zastosowania tego rodzaju techniki badawczej jest wydana w Paryżu w 1963 r. przez F. Batailler, A. Schifres i C. Tannery książka *Analyses de presse*, wyd. Presses Universitaires de France, s. 236. Wykorzystanie tych technik nie może oczywiście pomijać merytorycznej analizy roli oraz funkcji społecznej prasy w warunkach państwa socjalistycznego. Tu może okazać się przydatna dla historyków książka M. Szulczewskiego, *Prasa i społeczeństwo*. Warszawa 1964. Na marginesie warto może przypomnieć, iż kilka przyczynków poświęconych charakterystyce czasopism w Polsce Ludowej ukazało się na łamach „Roczników Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, np. J. Myśliński, *Prasa Polska w okresie działalności PKWN (23 lipiec — 31 grudzień 1944)*, t. III, z. 1, a także parę innych. Publikacje te są cennym wzbogaceniem zaplecza źródłoznacznego dla badań nad historią Polski Ludowej. Ciągłe jednak brak nam studiów poświęconych zagadnieniom specyfiki prasy jako źródła historycznego dla badań nad dziejami Polski Ludowej.

Mówiąc o prasie jako źródle historycznym warto podnieść rolę prac publicystycznych i innych materiałów ukazujących się w dziennikach i czasopismach. Prace publicystyczne na wysokim poziomie stanowią integralną część historiografii współczesnej, a w każdym razie historyk nie może nie zauważyć tych prac. Szczególne znaczenie mają dyskusje toczone na łamach prasy na temat różnych istotnych zagadnień Polski współczesnej. Obok znanych dyskusji ekonomicznych wspomnieć wypada o dyskusjach na temat praworządności, na temat funkcjonowania aparatu administracyjnego, moralności, regulacji urodzin, modelu rodziny, sytuacji kobiety itp. Cenne są również publikowane w prasie listy czytelników, wypowiedzi ankietowe, wspomnienia i pytania. Odzwierciedlają one w jakimś stopniu postawę społeczeństwa, rzeczywiste problemy życia, czego w badaniach historycznych nie można pominąć.

Nie tylko jednak prasa występuje jako źródło masowe. Ta cecha masowości odnosi się do różnego rodzaju ankiet, relacji, a także do takich materiałów archiwalnych jak sprawozdania itp. Są to przeważnie olbrzymie masy materiału, liczące dziesiątki i setki tysięcy stron.

Historyk — badacz współczesności nie może zamykać oczu na ten problem, a zwłaszcza nie może zadowalać się fragmentarycznym wykorzystywaniem źródeł, musi wypracowywać metody możliwie pełnego ogarnięcia materiału źródłowego. A jak opanować i wyzyskać w pracy naukowej różnorodną literaturę, liczącą w przypadku niektórych tematów kilka tysięcy artykułów i książek? Wydaje się, że rozwiązania tych problemów szukać trzeba na drodze wzbogacenia metod pracy historyka poprzez wykorzystanie najnowocześniejszych technik naukowych². Oczywiście nie dla każdego typu problematyki będzie możliwe wykorzystanie maszyn liczących, badań ankietowych czy analiz statystycznych. Największe szanse ma tu historia gospodarcza i społeczna, choć również problemy historii politycznej są już dziś z powodzeniem w nauce światowej poddawane tego typu opracowaniom³.

Odrębnym problemem są źródła statystyczne. Znany jest fakt, że w pewnym okresie publikowano tylko bardzo skąpe dane statystyczne, często też wiarygodność ich podawana była w wątpliwości. Ostatnie lata to okres wybitnej poprawy w zakresie publikacji możliwie obszernych i różnorodnych materiałów. Eksploatacja źródeł statystycznych wymaga od badacza specjalnych kwalifikacji. Jest jednak nęcąca, albowiem sprzyja ustalaniu wzajemnych zależności pomiędzy zjawiskami oraz umożliwia wymierne i ścisłe badanie procesów społecznych i gospodarczych.

Historyk ma możliwość odegrania czynnej roli jako inspirator tworzenia nowych źródeł. Chodzi mianowicie o gromadzenie relacji, ankiet itp. od żyjących jeszcze uczestników wydarzeń oraz o wykorzystywanie tego rodzaju materiału, zgromadzonego przez redakcje czasopism, radio i telewizję⁴. Na jednym z posiedzeń Komitetu

² Nowatorskie — przynajmniej dla nauki historycznej — propozycje w tej sprawie zawiera opublikowana niedawno w Związku Radzieckim książka B. A. Ustinowa, *Primienienije wyczislitelnych maszin w istoriczeskoj naukie*. Moskwa 1964. Związczą takie problemy badawcze jak porządkowanie i klasyfikacja informacji archiwalnych oraz ustalanie zależności statystycznych pomiędzy zbiorami posiadanych informacji mogą być skutecznie przy pomocy maszyn liczących opracowywane. Historycy wykorzystywać też mogą w tej dziedzinie doświadczenia socjologów por. *Metody badań socjologicznych. Wybór tekstów* pod redakcją S. Nowaka. Warszawa 1965.

³ Por. J. de Launay, *Les Grandes Controverses de l'Histoire Contemporaine 1914—1945*. Lausanne 1964.

⁴ Niektóre z wymienionych tu zagadnień z zakresu źródłoznawstwa poruszane były na IX Zjeździe Historyków Polskich w 1963 r. por. Cz. Madajczyk i H. Zieliński, *Stan badań i potrzeby w zakresie historii PRL* (w:) *IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Polska Ludowa*. Warszawa 1964.

Nauk Historycznych zwrócono uwagę na potrzebę wymiany informacji na temat gromadzenia tego rodzaju źródeł przez różne organizacje i instytucje naszego kraju. Postanowiono, że informacje te skoncentrowane będą w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (Przejawem postępu w systematyzacji materiału źródłowego jest kolejne wydanie przez NDAP Archiwalnego Biuletynu Informacyjnego pt. *Materiały archiwalne do historii XX-lecia Polski Ludowej*. Warszawa 1965). Nie chodzi tu oczywiście o ograniczanie czyjejkolwiek inicjatywy w tym zakresie, która *notabene* jest jak najbardziej pożądana, lecz o to, by historyk wiedział o możliwości wykorzystania nagromadzonych materiałów w pracy naukowej.

Oddzielną sprawą jest publikowanie źródeł. Wydano już w naszym kraju drukiem podstawowe dokumenty partyjne, uchwały Komitetu Centralnego i Zjazdów PZPR i partii sojusznicych oraz przemówienia czołowych działaczy. Nie ma potrzeby podnosić tu znaczenia tego rodzaju publikacji. Natomiast przedmiotem kontrowersji jest ogłaszanie drukiem dokumentów archiwalnych. Ściera się u nas pogląd o bezużyteczności tego rodzaju publikacji dla potrzeb naukowych, a więc o niecelowości wydawania drukiem archiwaliów, z poglądem głoszącym, że dla celów popularyzatorskich i dydaktycznych potrzebne jest jednak wydawanie drukiem odpowiednio dobranych zbiorów źródeł. Ta druga teza zdaje się brać górę i w chwili obecnej przygotowywane są w IH PAN, a także w innych instytucjach publikacje źródłowe.

Analiza stanu zasobów źródłowych i metod ich wykorzystywania prowadzić musi do wniosku, iż coraz pilniejsza staje się dziś potrzeba rozwoju specjalnego działu źródłoznawstwa w odniesieniu do historii współczesnej.

Jak już wspomniano, problematyka społeczno-gospodarcza wysuwa się na czoło problemów, wokół których skupia się uwaga badaczy dziejów Polski Ludowej. Tu badania są najbardziej zaawansowane nie tylko dzięki temu, że sprzyjał temu zasób dostępnych materiałów źródłowych, lecz także dlatego, że w tej dziedzinie dokonana w Polsce rewolucja była najgłębsza, najbardziej widoczna i poddawała się stosunkowo najłatwiej analizie. Poza tym w tym kierunku skłaniały uwagę badaczy potrzeby praktyki. Największe zainteresowanie budziły i budzą podstawowe kwestie: reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu, problemy demograficzne, zmiana struktury społecznej, uprzemysłowienie kraju oraz szeroko pojęty problem modelu gospodarki socjalistycznej w Polsce.

Nie ma możliwości wymienienia tu mnóstwa prac, które dotyczyły tych zagadnień. Dlatego ograniczymy się do przytoczenia prac, które miały w danej dziedzinie charakter najbardziej podstawowy⁵.

Reforma rolna stała się przedmiotem licznych opracowań książkowych i artykułowych⁶. Praca W. Góry wywołała płodną dyskusję naukową, która znalazła wyraz w III tomie wydawnictwa „Polska Ludowa”. W dyskusji zaznaczono, iż dla pełniejszego obrazu przebiegu reformy rolnej w Polsce celowe byłoby bardziej adekwatne przedstawienie wahań w tempie realizacji ustawy o reformie rolnej, a także zmian w strukturze agrarnej, które były różne w różnych rejonach kraju. Podnoszono też

⁵ Niektóre problemy sytuacji gospodarczej w Polsce w okresie VII—XII.1944 omawia K. Kersten w pracy *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*. Lublin 1965.

⁶ Wymienić tu warto jako jedno z najwcześniejszych opracowań tego tematu książkę A. Szemberg, *Reforma rolna PKWN*. Warszawa 1953, a także H. Słabek, *O niektórych zagadnieniach reformy rolnej PKWN*. Warszawa 1958 oraz W. Góra, *PPR w walce o podział ziemi obszarnej 1944—1945*. Warszawa 1962. Ponadto problematyka społecznych stosunków w rolnictwie jest przedmiotem wielu prac socjologicznych m. in. B. Gałęskiego, M. Dziewickiej.

problem porównań międzynarodowych, a przede wszystkim porównań między krajami demokracji ludowej, bez których brak jest punktów odmierzenia dla właściwej oceny zjawisk występujących w Polsce. W związku z tym warto na marginesie zauważyć, że ogólną słabością wielu badań współczesnej Polski jest traktowanie ich w oderwaniu od procesu powszechnodziejowego, a w szczególności od procesów zachodzących w tej strefie geograficznej, do której należy Polska⁷.

Badania historyczne nad przemysłem naszego kraju legitymują się znacznie skromniejszym dorobkiem aniżeli badania nad przemianami w rolnictwie. Książka J. W. Gołębiowskiego na temat nacjonalizacji przemysłu uznana być może za pierwszy i dlatego bardzo cenny krok w badaniach historii przemysłu w Polsce Ludowej⁸. Autor zamyka swe badania datą uchwalenia przez KRN ustawy o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej. Tymczasem nie było to tylko — jak zdaje się sądzić autor — formalno-prawne utrwalenie i zaakceptowanie żywiołowo, oddolnie i w sposób nieskoordynowany dokonanych procesów uspołecznienia środków produkcji w wielu dziedzinach przemysłu. Ustawa nacjonalizacyjna z 3 stycznia 1946 była składnikiem skomplikowanego procesu wzajemnie przeplatających i ścierających się tendencji reprivatyzacji i realizowania rozszerzonej koncepcji nacjonalizacji. Odrzucenie jeszcze przed 1949 rokiem, a więc jeszcze przed zakończeniem planu trzyletniego, modelu gospodarczego, który zakładał stabilność trzech sektorów i który określać miał założenia rozwojowe gospodarki polskiej w okresie tego planu oraz przejście do forsownego realizowania scentralizowanego modelu gospodarki socjalistycznej było przełomowym punktem w gospodarczym, a także w politycznym rozwoju kraju. Okres ten czeka wciąż jeszcze na badaczy.

Rozwój przemysłu związany był ściśle z polityką finansową Polski Ludowej. Najwcześniejszy etap tej polityki, realizowanej przez PKWN ma już swe opracowanie, skreślone piórem historyka i ukazujące całą płynność jej założeń, tymczasowy, przejściowy charakter przyjmowanych rozwiązań⁹. Późniejsze fazy polityki finansowej państwa stały się przedmiotem opracowań ekonomicznych¹⁰.

Z problematyką przemysłu i przeobrażeń na wsi związana jest sprawa zatrudnienia. Temat ten przyciąga przede wszystkim uwagę ekonomistów i socjologów. Jest on opracowywany zarówno w przekroju całego kraju¹¹, a także w powiązaniu z in-

⁷ Gwoli ścisłości należy stwierdzić, iż były podejmowane próby porównawczej analizy wybranych zagadnień społecznych czy gospodarczych w przekroju międzynarodowym np. B. Szulc, *Różnice w strukturze spożycia i cen między Polską a Niemiecką Republiką Federalną oraz wzajemny związek tych różnic*. „Przegląd Statystyczny” 1959, nr 2; A. Zwass, *Ceny i spożycie w Polsce i w innych krajach demokracji ludowej*. „Gospodarka Planowa” 1959, nr 10; H. Jędruszczak, *Reforma rolna a rozwój gospodarczy w europejskich krajach demokracji ludowej*. „Polska Ludowa, Materiały i Studia” t. III, 1964. Por. także A. Karpiński, *Dwudziestolecie 1944—1964 w rozwoju gospodarczym Polski i świata*. Warszawa 1964 i tenże, *Gospodarka polska na tle gospodarki świata na przełomie lat 1963—1964* [w pracy zbiorowej:] *Problemy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej 1944—1964*, wydanej w 1965 r. w serii „Studia o Polsce współczesnej”.

⁸ J. W. Gołębiowski, *Walka PPR o nacjonalizację przemysłu*. Warszawa 1961 oraz II wyd. *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*. Warszawa 1965.

⁹ Z. Landau, *Polityka Finansowa PKWN (lipiec-grudzień 1944)*. Warszawa 1965.

¹⁰ Z. Fedorowicz, *Zagadnienia równowagi monetarnej w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa 1959; tenże, *Pieniądz w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa 1962.

¹¹ A. Rajkiewicz, *Zatrudnienie w Polsce Ludowej w latach 1950—1970*. *Dynamika i struktura*. Warszawa 1965; M. Kabaj, *Polityka racjonalnego zatrudnienia* [w pracy zbiorowej:] *Polityka gospodarcza Polski Ludowej*, t. I, Warszawa 1962.

nymi procesami gospodarczymi¹² oraz w przekroju poszczególnych dzielnic¹³ bądź grup pracowniczych¹⁴.

Podstawowe, najbardziej aktualne ustalenia nauki w tej dziedzinie to wykazanie związku pomiędzy faktem odpływu ze wsi w okresie powojennym około 3 mln osób a dotychczasowym nasileniem procesów inwestycyjnych, warunkujących rozwój gospodarczy kraju, wykazanie związku pomiędzy zmianami struktury społecznej a wzmożeniem ruchliwości społecznej, pomiędzy rozszerzającym się w pewnych aspektach egalitaryzmem społecznym a powstawaniem nowych układów uwarstwienia społecznego.

Związek tych przemian ze zmianą materialnych warunków bytu ludności na przestrzeni minionego dwudziestolecia może być w chwili obecnej ustalony raczej w drodze dedukcji. Nie znaczy to jednak, by teza o poprawie stopy życiowej ludności miała mniejszą siłę dowodową, tym bardziej, że zyskuje ona weryfikację w opracowaniach typu empirycznego, monograficznego. Pozwalają one wyodrębnić pięć etapów w szeroko pojętym rozwoju konsumpcji osobistej ludności: I etap — 1944—1945 — spadek wartości realnej płac o około 50% w stosunku do 1938 r., II etap — 1946—1951 wzrost spożycia o około 70% w stosunku do 1946 r., etap III — 1952—1955 wzrost o 10—15%, etap IV — 1956—1959 — wzrost o 25% i etap V — 1960—1962 wzrost o 5%¹⁵. Problem położenia ekonomicznego ludności jest zagadnieniem frapującym zarówno z naukowego jak i ze społecznego punktu widzenia. Od razu trzeba skonstatować, że wokół tego problemu rozwinęły się liczne kontrowersje, znajdujące odbicie zarówno w prasie jak i w czasopiśmie naukowych, a stan opracowania naukowego nie jest tu w zasadzie zadowalający, albowiem ciągle jeszcze pozostaje bez odpowiedzi wiele dość zasadniczych problemów. Często formułowanym pytaniem jest porównanie położenia ekonomicznego ludności w Polsce Ludowej i w Polsce międzywojennej. Przeprowadzenie tego porównania w oparciu o kanony ściśle naukowe jest przedsięwzięciem bardzo trudnym ze względu na brak wspólnych — w różnych odcinkach chronologicznych — miar dla wielu aspektów tego kompleksowego zjawiska, jakim jest położenie ekonomiczne ludności. Ponadto w grę tu wchodzi ta istotna trudność, która wiąże się ze sprzecznością pomiędzy strukturalnym a genetycznym czy funkcjonalnym wyjaśnianiem procesów historycznych¹⁶. Mimo tych trudności dysponujemy już dziś opracowaniem, dokonującym takiego porównania¹⁷.

¹² J. Pajestka, *Zatrudnienie i inwestycje a wzrost gospodarczy. Studium teoretyczne zależności rozwojowych i analiza statystyczno-ekonomiczna dla Polski Ludowej*. Warszawa 1961; K. Secomski, *Dynamika wzrostu gospodarczego Polski Ludowej [w pracy zbiorowej:] Problemy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*; W. Krencik, *Badania polityki zatrudnienia i płac w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa 1962.

¹³ Np. J. Mahl, *Problemy zatrudnienia i rynku pracy w województwie wrocławskim w latach 1956—1960 [z cyklu:] Monografie Śląskie*. Ossolineum pod red. J. Gierowskiego, 1965. Przestrzenne zróżnicowanie zatrudnienia w przemyśle jest przedmiotem rozważań w pracach zajmujących się badaniem terytorialnego rozmieszczenia sił wytwórczych, np. prace K. Secomskiego, W. Kawalca, T. Mrzygłoda.

¹⁴ J. Wałuk, *Płaca i praca kobiet w Polsce*. Warszawa 1965.

¹⁵ H. Jędruszczak, *Płace realne w 1939 i 1944 roku. Próba porównania*. „Polska Ludowa”, t. IV, 1965; Z. Żekoński, *Kształtowanie się warunków życiowych ludności pracującej [w pracy zbiorowej:] Problemy rozwoju gospodarczego oraz M. Kalecki, Porównanie dochodów robotników i pracowników umysłowych z okresem przedwojennym [w pracy:] Z zagadnień gospodarczo-społecznych Polski Ludowej*. Warszawa 1964; E. Vielrose, *Rozkład dochodów według wielkości PWG*. Warszawa 1960.

¹⁶ Mówiła o tym w sposób przekonywający i nie pozbawiony dróg pozytywnego rozwiązania problemu doc. H. Madurowicz-Urbańska w odczycie nt. *Strukturalizm w badaniach historycznych*, wygłoszonym na posiedzeniu komisji metodologicznej w IH PAN 25.XI.1965.

¹⁷ Kalecki, *op. cit.*

Ukazuje ono, iż wzrost stopy życiowej ludności, jaki nastąpił w okresie 1937—1960 jest wypadkową ponad dwukrotnego wzrostu realnej wartości dochodów robotników i pewnego spadku, jeśli chodzi o pracowników umysłowych.

Ważnym składnikiem w badaniach nad położeniem ekonomicznym ludności, a także w badaniach nad historycznym procesem wzrostu gospodarczego kraju jest analiza długookresowych zmian cen oraz dochodu narodowego¹⁸.

Pod pewnymi względami oddzielny rodzaj piśmiennictwa stanowią monografie zakładów przemysłowych. Liczba publikacji jest tu znaczna. Badania te podejmuje przede wszystkim socjologowie. Jest to kierunek badawczy, zasługujący na uwagę ze względu na różnorodne koncepcje metodologiczne, które mu towarzyszą¹⁹. Badania zakładów przemysłowych wysuwają na czoło bądź to problemy składu socjalnego i cech demograficznych załóg fabrycznych²⁰, bądź to dążą do idiograficznego opisu całokształtu stosunków społecznych panujących wewnątrz przedsiębiorstwa²¹, bądź też sięgają po ambitny cel, jakim jest weryfikacja lub zbudowanie socjologicznej teorii przedsiębiorstwa uspołecznionego²².

Mimo niektórych interesujących rezultatów w badaniach przemian gospodarczych i społecznych, jakie dokonały się w Polsce Ludowej, historycy dali się tu wyraźnie wyprzedzić ekonomistom i socjologom. Czy nie jest to przejaw szerokiego procesu dystansowania nauki historycznej przez niektóre inne dziedziny nauk społecznych?

Ekonomiści rozwinęli płodną naukowo i praktycznie dyskusję na temat modelu gospodarki socjalistycznej w Polsce Ludowej. Dyskusja ta, zapoczątkowana w 1956 r., trwa ze zmiennym nasileniem do dziś²³. Wywołała ona duże zainteresowanie w Polsce i szerokie echa za granicą.

¹⁸ H. Fiszel, *Zagadnienia cen i rachunku ekonomicznego w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa 1958; *Spór o ceny*, praca zbiorowa: W. Brus, M. Kalecki, S. Polaczek, B. Minc, B. Warcecha, J. G. Zieliński, B. Pryziński, K. Łaski, Z. Augustowski, J. Rzendowski, H. Fiszel, A. Chlebowczyk, E. Matyja, S. Stopiński, J. Gordon, Z. J. Wyrozemski, J. Lisikiewicz. Warszawa 1958; M. Pohorille, *Wstęp do regulowania cen rolnych w okresie przejściowym do socjalizmu*. Warszawa 1960; K. Sokółowski, *Ceny rolne*. Warszawa 1960; L. Beskid, *System cen detalicznych w Polsce*. Warszawa 1962; St. Wyrobisz, *Polityka cen w Polsce*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1965; L. Zienkowski, *Dochód narodowy Polski 1937—1960*. Warszawa 1963.

¹⁹ Por. J. Szczepański i K. Doktor, *Metodologiczne problemy badań socjologicznych przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych*, referat wygłoszony na konferencji, poświęconej historii przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych, zorganizowanej w Warszawie w dn. 25—26.I.1965.

²⁰ Por. S. Szostakiewicz, *FSO na Żeraniu*.

²¹ Por. W. Markiewicz, *Spoleczne procesy uprzemysłowienia*. 1962, a także praca zbiorowa Centralnego Instytutu Ochrony Pracy — *Struktura robotniczej załogi w jednej z warszawskich fabryk*. Warszawa 1962. Jako przykład metody historyczno-opisowej w badaniach zakładu przemysłowego posłużyć może praca A. Stojak, *Górnicy kopalni Janina w Libiążu Małym*. Warszawa 1964.

²² K. Doktor, *Przedsiębiorstwo przemysłowe. Studium socjologiczne Zakładów Przemysłu Metalowego H. Cegielski*. Warszawa 1964; S. Kowalewska, *Psychospołeczne warunki pracy w przedsiębiorstwie przemysłowym*. Wrocław 1962.

²³ Ekonomiści dyskutują o prawie wartości, oprac. W. Brus, M. Pohorille, S. J. Kurowski, J. Mujżel, B. Gliński, J. Pajestka, E. Lipiński. Warszawa 1956; *Dyskusja o prawie wartości — ciąg dalszy*, M. Dobb, J. K. Sargent, J. Popkiewicz, A. Brzeski, S. J. Kurowski, G. Tiemkin, J. Zawadzki, W. Wilczyński, J. Mujżel, G. S. Strumilin. Warszawa 1956; *Dyskusja o polskim modelu gospodarczym*, O. Lange, E. Lipiński, M. Kalecki, N. Fabierkiewicz, J. Pajestka, S. Kurowski, M. Mieszczankowski, W. Prus, M. Bieda, M. Borowska, L. Gilejkow, Z. Mikołajczyk, Cz. Bobrowski, F. Młynarski, B. Miszewski, S. Jędrzychowski. Warszawa 1957; syntetyczne rozwinięte opracowanie tematu zawiera książka W. Brusa, *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. Warszawa 1961.

Piśmiennictwo ekonomiczne w Polsce w centrum swego zainteresowania stawia problemy bieżącej polityki gospodarczej. Dużo miejsca w literaturze tej zajmują również problemy teoretyczne. Prace ekonomiczne zawierają stosunkowo niewiele danych, które by w sposób wymierny i nie podlegający rychłym „przewartościowaniom” konstatowały stan gospodarki kraju w podstawowych zarysach. Nasylenie ogólnych teoretycznych badań konkretnym materiałem badawczym jest przy tym różne w różnych okresach. W latach 1945—1949 zarówno w opracowaniach książkowych, jak i w artykułach większy jest udział danych statystycznych. Podobnie jest z publikacjami, które ukazały się po 1956 r. Fazy te rozdziela pięcioletni okres daleko posuniętego wyjałowienia rozważań teoretycznych. Znajduje to wytłumaczenie w całokształcie sytuacji, jaka panowała w tym czasie w naukach społecznych. W badaniach ekonomicznych szczególnie jaskrawo wystąpiło wówczas aprioryczne przejmowanie tez sformułowanych w zakresie ekonomii politycznej socjalizmu przez Stalina bez dążności do poznania obiektywnej sytuacji gospodarczej. Wywołało to zastój w badaniach empirycznych. Brak danych statystycznych prowadził do pozbawienia nauki ekonomicznej jednego z podstawowych — obok matematyki — źródeł metodologicznego ugruntowania i weryfikacji ogólnych jej tez, dotyczących funkcjonowania ustroju socjalistycznego. Z drugiej strony zdawać trzeba sobie sprawę, iż podjęcie badań nad konkretnym historykom gospodarczym rozwojem Polski Ludowej bez przyswojenia sobie podstawowych tez ekonomii politycznej socjalizmu (i to zarówno tych „zdewaluowanych”, jak i tych, które wytrzymały próbę czasu) tez, które twórczo uogólniają specyfikę warunków polskich — jest dziś niemożliwe. Nawet najprostszy opis zjawisk gospodarczych czy choćby uporządkowanie faktów wymaga posługiwania się kryteriami klasyfikacji i ocen, których dostarczyć może tylko teoria. W tym zakresie wartość szeregu prac ekonomicznych, zajmujących się ogólną problematyką ekonomiczną, nie ulega kwestii.

Uwagi te nie pretendują do charakterystyki stanu nauki ekonomicznej w Polsce, lecz mają na celu zaakcentowanie nieodzowności związku pomiędzy historykami a ekonomistami w zakresie badań nad gospodarką Polski Ludowej. Chodzi też o ukazanie cennej inspiracji teoretycznej, którą historyk gospodarczy czerpie z ekonomii politycznej.

Zagadnienia demograficzne, zmiany struktury społecznej ludności Polski po II wojnie światowej stały się przedmiotem badań już w drugiej połowie lat czterdziestych. Straty ludnościowe Polski w wyniku wojny dały wówczas impuls do podjęcia szeregu prac, dziś kontynuowanych, które badały skutki demograficzne wojny, przesunięć granic państwa i masowych, powojennych migracji ludności²⁴. Obecnie uwagę demografów zajmują nadal zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności, w jej strukturze demograficznej, problemy reprodukcji ludności, perspektywy demograficzne oraz możliwości planowej gospodarki czynnikiem ludzkim²⁵. Punktem wyjścia dys-

²⁴ Wymienić tu trzeba prace podejmowane przez Biuro Studiów Osadniczo-Przebiegających, Radę Naukową dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych, a następnie Instytut Zachodni, Instytut Gospodarstwa Społecznego oraz opracowania Z. Glinki, T. Toeplitza w Głównym Urzędzie Planowania Przeszłości, A. Andrejewskiego, W. Litterer w Instytucie Budownictwa Mieszkaniowego. Problemom powojennych migracji i osadnictwa poświęcone są liczne prace historyków i socjologów, m.in. S. Banasiaka, Z. Dulczewskiego, K. Golczewskiego, S. Kaczkowskiego, K. Kersten, St. Nowakowskiego, M. Orzechowskiego, K. Żygulskiego.

²⁵ Syntetyczną pracą w tym zakresie jest ostatnia książka E. Rosseta, *Oblicze demograficzne Polski Ludowej*. Warszawa 1965; ponadto wymienić tu trzeba studia J. Holzera, A. Jakubowicza, L. Kosińskiego.

kusji na temat zmian struktury społecznej stała się ocena rodowodu historycznego i nowej funkcji inteligencji polskiej²⁶. Dyskusja ta — choć przerwana w latach pięćdziesiątych — ożywia się ponownie. Rozległe pole badań stworzył proces powstawania nowej inteligencji, wywodzącej się spośród klasy robotniczej i chłopstwa i kształtowanie się właściwych dla tej nowej warstwy postaw ideowych, moralnych i obyczajowych. Uwagę socjologów zwraca również fakt dezintegracji warstwy inteligencji na węższe środowiska społeczno-zawodowe (intelektualiści, artyści, urzędnicy), z którym to tematem powiązane są oddzielne studia²⁷.

Inny, szerszy nurt w badaniach struktury społeczeństwa polskiego stanowią badania nad klasą robotniczą. Ukazywany jest nie tylko ilościowy związek, zachodzący pomiędzy procesami uprzemysłowienia i urbanizacji a formowaniem się klasy robotniczej²⁸; szczegółowe badania socjologiczne prowadzone w zakładach pracy, osiedlach, hotelach robotniczych i w innych środowiskach pozwalają ukazać w konkretnym świetle jej oblicze społeczne, polityczne i kulturalne, a także tej części klasy robotniczej, która nie zerwała jeszcze definitywnie ze wsią²⁹. Przyciąga badaczy również ujęcie bardziej ogólne, obejmujące dynamikę rozwoju klasy robotniczej w Polsce na tle uprzemysłowienia kraju, strukturę jej zatrudnienia, ruchliwość przestrzenną, społeczną i polityczną³⁰. Badania tego typu stają przed dużymi trudnościami łączenia analizy mikromakrosocjalnej, wykorzystania empirycznego, opisywanego materiału dla uogólnień teoretycznych, wśród których na czoło wysuwa się problem perspektyw klasy robotniczej w warunkach nowej rewolucji technicznej.

W serii wspomnianych już wyżej studiów o Polsce współczesnej ukazała się praca zbiorowa pt. *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*. Jest to pierwsze przekrojowe i syntetyzujące zarazem ujęcie tej problematyki w naszym piśmiennictwie³¹. Uwaga autorów skupia się wokół porównawczego — w perspektywie historycznej — ujęcia zmian struktury społecznej, charakterystyki roli i zasięgu poszczególnych klas i warstw społecznych, jakie ukształtowały się w wyniku uprzemysłowienia kraju, zmian struktury agrarnej, przeobrażeń w świadomości niektórych warstw ludności i procesów integracji społecznej na zachodnich i północnych ziemiach Polski.

Ten ostatni problem jest elementem badań nad dziejami Ziemi Zachodnich przyłączonych do Polski po II wojnie światowej. Ranga tych badań jest tak poważna,

²⁶ Mamy tu na myśli książkę J. Chałasińskiego, *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*. Warszawa 1946 oraz jego artykuł *Inteligencja a naród*. „Kultura i Społeczeństwo” 1958, z. 1, a także J. Szczepański, *Struktura inteligencji w Polsce*. „Kultura i Społeczeństwo” 1960, z. 1—2 oraz *O inteligencji polskiej. Rodowód i współczesność*. „Polska” 1964, z. 2. Por. również W. Wiczorek, *Rzecz o inteligencji*. „Więź” 1964, z. 6.

²⁷ A. Kwilecki, *Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich, w świetle pamiętników nauczycieli-osadników*. Poznań 1960.

²⁸ K. Dziewoński, *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce (Próba syntezy)*. Referat, wygłoszony na seminarium ONZ w Warszawie. 19—29.IX.1962; J. Ziółkowski, *Urbanizacja, miasto, osiedle*. Warszawa 1962.

²⁹ Poza wymienionymi już monografiami zakładów przemysłowych wskazać tu trzeba na badania publikowane w wielotomowym wydawnictwie pod redakcją J. Szczepańskiego, *Studia nad rozwojem klasy robotniczej* oraz *Z badań klasy robotniczej i inteligencji*, a także M. Dziewicka, *Chłopi-robotnicy...* i R. Turski, *Między miastem a wsią*. *Struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce*. Warszawa 1965.

³⁰ S. Widerszpil, *Skład polskiej klasy robotniczej. Tendencje zmian w okresie industrializacji socjalistycznej*. Warszawa 1965.

³¹ Na szczególną uwagę zasługuje książka A. Sarapaty, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwością społeczną*. Warszawa 1965.

iż nie stanowią one bynajmniej problemu regionalnego, jest to sprawa ogólnokrajowa. Piśmiennictwo dotyczące tej problematyki jest już dziś w Polsce obszerne. Jego początki sięgają pierwszych lat po II wojnie światowej, kiedy to podjęto pierwsze studia socjologiczne nad całym kompleksem zjawisk łączących się z przemieszczeniem i masowymi, powojennymi migracjami ludności. Dziś dorobek badawczy jest w tej dziedzinie pokaźny. Wielokierunkowe badania skupiają się przede wszystkim w Instytucie Zachodnim³². W wielu pracach z tej serii zastosowano niezmiernie pracochłonne i nowatorskie metody badawcze (m. in. porównanie niemieckich przedwojennych i powojennych polskich spisów ludności i statystyk przemysłowych), zastosowane tu dla ukazania rozwoju demograficznego i gospodarczego Ziem Zachodnich w latach 1945—1958, dla analizy struktury przemysłu Ziem Zachodnich w latach 1939—1959 oraz struktury społeczno-gospodarczej w latach 1933—1960. W opracowaniach tych bogaty materiał dokumentuje tezę o szybkim procesie odbudowy Ziem Zachodnich, prowadzącym do przekroczenia w podstawowych wskaźnikach demograficznych i ekonomicznych właściwych dla tych obszarów w okresie międzywojennym. Szczegółowe, monograficzne badania historyczne Ziem Zachodnich skupiają się wokół procesów osadnictwa polskiego, dziejów ludności autochtonicznej, migracji Niemców, tworzenia się polskiej władzy państwowej.

Piśmiennictwo naukowe, zajmujące się gospodarczymi i społecznymi problemami Polski Ludowej uprawiane jest już od dawna również i poza granicami naszego kraju. Obejmuje ono dziś znaczną ilość pozycji i pełna jego analiza wymagałaby oddzielnego szkicu. Pragniemy tu ograniczyć się do kilku uwag. Są to opracowania o różnej wartości i o różnym nastawieniu. Publikacje ukazujące się w zaprzyjaźnionych krajach socjalistycznych charakteryzują się przyjaznym nastawieniem, a nasze życzenia, które pozwolilibyśmy sobie zaadresować wobec tych publikacji dotyczyłyby większej ścisłości i adekwatności danych o problemach naszego kraju. Z wrogimi Polsce Ludowej publikacjami ukazującymi się na Zachodzie, a zwłaszcza w NRF w ramach tzw. *Ostforschung* prowadzimy polemikę. Poza tym w szeregu krajów zachodnich ukazało się sporo książek i artykułów, których autorzy próbują rzeczowo przedstawiać problemy Polski Ludowej. Dotyczy to przede wszystkim piśmiennictwa zajmującego się gospodarczym rozwojem kraju³³. Konstatując ten wysiłek niektórych autorów zachodnich musimy stwierdzić częstokroć głębokie niezrozumienie dziejów Polski minionego dwudziestolecia. Autorom zachodnim, poszukującym prawdy chcielibyśmy doradzić obiektywne i bezstronne wykorzystywanie naszego dorobku naukowego.

³² Wyniki tych prac publikowane są w serii „Studia nad zagadnieniami gospodarczymi i społecznymi ziem zachodnich”, która objęła dotychczas następujące tomy: tom 1. *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945—1958*. Praca zbiorowa pod redakcją B. Gruchmana i J. Ziółkowskiego. Poznań 1960; tom 2 i 3. S. Smoliński, M. Przedpełski, B. Gruchman, *Struktura przemysłu Ziem Zachodnich w latach 1939—1959*. Poznań 1961; tom 4. *Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich w dwudziestolecu Polski Ludowej i jego perspektywy*. Praca zbiorowa pod redakcją W. Kawalca. Poznań 1964; tom 5. *Struktura społeczno-gospodarcza Ziem Zachodnich w latach 1933—1960*. Poznań 1964.

³³ Np. T. P. Alton, *Polish Postwar Economy. Studies of the Russian Institute*. Columbia University 1955; J. M. Montias, *Central Planning in Poland*. Yale University Press, I wyd. 1962, II — 1963; A. Zaubermann, *Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany 1937—1962*. Oxford University Press 1964.

Z drugiej strony należy stwierdzić, iż wielu naszych badaczy z pewnym lekceważeniem traktuje publikacje zachodnioeuropejskie czy amerykańskie, dotyczące Polski Ludowej, chociaż wiele spośród nich zasługuje na merytoryczną ocenę, a czasem nawet na wzięcie pod rozwagę przez nas niektórych zawartych tam obserwacji i tez.

Na początku tego przeglądu powiedzieliśmy, że badania nad dziejami Polski Ludowej rozwijają się stosunkowo intensywnie. Ta optymistyczna opinia nie może oznaczać, że stan obecny odpowiada tzw. zapotrzebowaniu społecznemu na tę problematykę, a także ambicjom i chyba możliwościom naszej humanistyki. W oparciu o te kryteria można wyrazić przekonanie, że rozwiązanie większości zadań w zakresie omówionej problematyki to jeszcze sprawa przyszłości.